

LAND SCHAPS PLAN NEDER LAND

Overal kom je in het Nederlandse landschap bomen en struiken tegen. Weinig mensen beseffen dat die samen deel zijn van ons grootste kunstwerk. Het werd ontworpen en aangelegd tussen 1946 en 1976 in het kader van honderden ruilverkavelingen waarvoor landschapsarchitecten van het Staatsbosbeheer een beplantingsplan maakten.

Hun werk is te zien als één samengesteld Landschapsplan Nederland dat opgroeide en tegenwoordig het beeld van het landschap bepaalt. Dit boek brengt het ontstaan, de samenhang en de verscheidenheid van dit unieke culturele artefact in beeld. Inspireert het ons om ook nu bewust vorm te geven aan de schoonheid van het land?

Na zijn opleiding in Wageningen deed Henk van Blerck onderzoek naar het ontworpen landschap van de ruilverkavelingen in Drenthe. In de dertig jaar daarna werkte hij als zelfstandig landschapsarchitect en realiseerde tentoonstellingen en manifestaties om de discussie over de toekomst van ons landschap te stimuleren. In 2016 keerde hij terug naar de wetenschap en startte bij de Rijksuniversiteit Groningen een promotieonderzoek dat uitmondde in een lijvig proefschrift. Dit boek is een bewerking daarvan.

LANDSCHAPSPLAN NEDERLAND

HENK VAN BLERCK

HENK VAN BLERCK

LAND SCHAPS PLAN NEDER LAND

Over ons grootste kunstwerk dat bestaat uit de miljoenen bomen en struiken die tussen 1946 en 1976 geplant zijn en nu het beeld van het cultuurlandschap bepalen

Inhoudsopgave

Proefschrift en publieksuitgave

Dit boek is een bewerking van mijn proefschrift als promovendus aan de Rijksuniversiteit Groningen. Het proefschrift was een proeve van bekwaamheid voor het zelfstandig beoefenen van de wetenschap. Daarbij horen ook twee hoofdstukken met een uitgebreide academische introductie en reflectie. Voor de meeste lezers van dit boek zal deze wetenschappelijke onderbouwing minder interessant zijn. Deze hoofdstukken zijn daarom niet in dit boek opgenomen. De hoofdlijnen heb ik in het voorwoord verwerkt. De wetenschappelijke introductie en reflectie, de eindnoten en de samenvatting zijn in een losse bijlage opgenomen die ook digitaal ter beschikking wordt gesteld. Dat geldt ook voor de Engelstalige vertaling en samenvatting.

In dit onderzoek komt het grootste deel van het Nederlandse landschap in beeld. Ik heb getracht om een doorlopend betoog op te bouwen en zo de betekenis van de collectie landschapsplannen voor het Nederlandse landschap als één samenhangend geheel te duiden.

Binnen het Nederlandse landschap is echter ook een grote variatie te herkennen. Dat geldt tevens voor de vele landschapsplannen die door het hele land gemaakt zijn. Aan die verscheidenheid en rijkheid wilde ik recht doen in dit boek via een reeks van losse 'archiefstukken' die als het ware om het doorlopende verhaal zijn gedrapeerd.

In de vormgeving van dit boek hebben het doorlopende verhaal en de reeks met archiefstukken en eigen signatuur gekregen, die zich uit in de opmaak van de tekst en het beeld. Het doorlopend verhaal is opgemaakt in primaire kleuren met twee brede tekstkolommen en illustraties op een witte achtergrond.

De archiefstukken met losse verhalen, zijpaden, voorbeelden en detailbesprekingen hebben een getinte achtergrondkleur gekregen. De kleurstelling refereert aan de kleuren van oude brieven en analoge archieven. Dat maakt dit boek tot een verhaal dat in één keer van voor naar achter gelezen kan worden, maar ook 'zappend' van archiefstuk naar archiefstuk, steeds een verhaal apart, maar ook illustratief voor het doorlopende verhaal.

Voorwoord	9
Proloog	13
1. De kiem van het landschapsplan	37
1.1 Inleiding tot een reconstructie	39
1.2 Jonge natuurvorser in ultiem cultuurlandschap	41
1.3 Schoonheid als argument	45
1.4 Zicht op complete program cultuurtechnische werken	49
1.5 Bezieling van Benthem	57
1.6 Werkgroep voor de Cultuurlandschappen	61
1.7 Eerste indeling van cultuurlandschapstypen	67
1.8 Benthem's Cri de Coeur	75
1.9 Uiteenlopende opvattingen overkoepelen	85
1.10 De ontkieming van het landschapsplan	93
1.11 Eén grote vakinstantie voor de landschapsverzorging	101
1.12 Bevindingen tijdens deze reconstructie	106
Datamanagement in basistabel	111
Landschapsplan Nederland, intermezzo I	
2. De plannen- en kaartenfabriek	131
2.1 Pionieren met landschapsplannen en landschapstypologie	133
2.2 Het oudehoevenlandschap	139
2.3 Het terpenlandschap	154
2.4 Het esdorpenlandschap	164
2.5 Heide ontginningslandschap	178
2.6 Slagenlandschap	192
2.7 Stroomruggenlandschap	208
2.8 Landschap van bedijkingen	220
2.9 Een palet voor de compositie van landschappelijke taferelen	230
Datamanagement in GIS	243
Landschapsplan Nederland, intermezzo II	
3. Taferelen in één landschap	259
3.1 Inleiding	261
3.2 Landschapsverzorging op de golven van de tijdgeest	265
3.3 Parkwegen in Groningen	273
3.4 Zwierend naar de delta, tafereel Rivierenland	287
3.5 Gestileerd esdorpenlandschap, tafereel Drenthe	311
3.6 Tafereel Brabants Zand	337
3.7 Tafereel Zuidwest Nederland	359
3.8 Veenweiden, bossen en verstedelijking	383
3.9 Van taferelen naar het geheel: 'Landschapsplan Nederland'	389
Epiloog	401

Men moest ervoor zorgen dat *“ook bij het uitvoeren van ingrijpende werken het landschap met piëteit behandeld”* werd *“volgens een door landschapsdeskundigen goed te keuren plan”* zodat een geheel ontstaat *“dat een harmonische indruk maakt ene waarin niet alles is opgeofferd aan winzucht en materialisme”*. Om die plannen te kunnen maken was de door Gorter voorgestelde brede studie noodzakelijk. Westhoff gaf aan het slot van zijn nota aan dat hij volkomen met dat voorstel van Gorter kan instemmen, maar dat men zich wel moest realiseren *“dat dit werk jaren vergt en dat het daarom noodig is aan deze omvattende studie een urgentielijst te laten voorafgaan”*.¹⁰³

Thijsse: “wederzijdsche waardeering”

Thijsse kon niet op die vergadering van het dagelijks bestuur aanwezig zijn, maar stuurde Westhoff een brief met zijn gedachten naar aanleiding van zijn nota.¹⁰⁴⁻¹⁰⁵ Hij stelt daarin dat de *“zorg voor de agrarische landschappen een zaak is van groten omvang, geweldige moeilijkheid en veel studie, inzicht en inspiratie zal vergen. Het komt aan op fijn gevoel, diepe overtuiging, ruim inzicht en milde menselijkheid vooral jegens de ontginners, ruilverkavelaars en dergelijk “gespuis”*.” Hij nam het daarna meteen voor het gespuis op en zegt dat het eerste is dat we moesten inzien dat *“deze lieden geen gespuis zijn, maar dikwijls heel ernstige, goede mensen, niet ontbloot van schoonheidsdrift en zeker ook wel in staat tot belangeloosheid en zelfopoffering.”* (...) *“Wij die de hogere belangen meenen te dienen”* moeten de anderen niet zien als *“tegenstanders, maar als deelgenoot in het eenigszins droevig maatschappelijk schema”*.¹⁰⁶Het woord ‘cultuursteppe’ zou hij daarom willen schrappen. Men zou juist moeten erkennen dat *“cultuurterrein”* juist kan *“getuigen van gezonde ondernemingsgeest en bewonderenswaardige techniek”* en *“de aanblik van forse oogstmachines hetzij met paarden hetzij met motortractie is niet te versmaden (...) dichters zullen ervan getuigen, gelijk schilders en teekenaars dat reeds deden”*. Thijsse roept *“nog altijd”* op tot *“wat meer wederzijdsche waardeering en hoffelijkheid en bovenal waarheid en geen angst voor het nieuwe”*.¹⁰⁷

Westhoff vroeg een paar dagen na de vergadering een onderhoud aan bij Thijsse thuis.¹⁰⁸ Hij vertelde dat Brouwer bezwaar had aangetekend tijdens de vergadering, maar dat hij gehoord had dat ook de bestuursleden Weevers, De Leeuw en Bloemers er een groot gevaar in zagen als de Contact-Commissie tegelijkertijd een lijst met te behouden natuurmonumenten propageerde en daarnaast ook de bescherming van het cultuurlandschap beijverde.¹⁰⁹ Dat kon volgens hen niet samengaan. Bovendien zouden de cultuurtechnici kopschuw kunnen worden als de Contact-Commissie zich ook met het landschap buiten de natuurterreinen ging bemoeien. De grens tussen natuur- en cultuurlandschappen was al niet altijd scherp, dus kon de natuurbeschermer de natuurlijke elementen in het cultuurlandschap ‘logisch’ onder de natuurterreinen

schikken en bij ‘zijn eigen leest blijven’. Westhoff schreef Thijsse dat het misschien aan de bijlage met lijst lag, maar die was slechts een *“voorlopig en pretentieloos ontwerp”*. De nota zelf was daardoor te weinig besproken. Westhoff was benieuwd naar het oordeel van Thijsse, want er *“zal wel niemand onder ons zijn die het geheel van een zoo ruim standpunt overziet”*.¹¹⁰

Groot gevaar en utopie

Brouwer had zijn bezwaar na de vergadering ook schriftelijk bij Van Tienhoven, voorzitter van het bestuur, kenbaar gemaakt en deze reageerde *“verbaasd”*.¹¹¹ Naar zijn mening waren natuur- en cultuurlandschappen niet van elkaar te scheiden in Nederland en ze vormden dikwijls een eenheid. We hebben behalve kust en duinen geen ongerepte natuur.¹¹² Als aan de ene kant de cultuurvoorstanders geen oog hebben voor het natuurbehoud, “mogen wij toch als natuurbeschermers niet dezelfde fout begaan en de aantrekkelijke en schoone cultuurlandschappen veroordelen. Samengaan behoud natuur en cultuur kan prima!¹¹³ Tienhoven schreef vervolgens: *“Aan het behoud van het landschap, natuur en cultuur, moet als eenigste basis ten grondslag liggen het behoud van SCHOONHEID, want alle andere factoren zijn daaraan ondergeschikt, indien men deze beschouwt als waarden voor de samenleving.”* Schoonheid schrijft hij in kapitalen.¹¹⁴

Van der Kloot sloot zich bij Brouwer aan in een brief aan Cleyndert.¹¹⁵ Weevers schreef na de vergadering dat ook hij vond dat het zeer onwenselijk was om een actie voor het behoud van een reeks cultuurlandschapsmonumenten gekoppeld wordt aan de al lopende actie voor het vaststellen van een lijst van natuurreservaten als vervolg op de voorlopige lijst van het Nationale Plan.¹¹⁶ De eerste ontwerplijst van Westhoff bij zijn nota gaf de indruk dat het om een lange reeks van redelijk grote gebieden zou gaan. Hij achtte de bescherming van een klein aantal niet te grote monumenten wellicht haalbaar, maar zo’n uitgebreide reeks was *“een utopie”*, want dat zou nooit door de cultuurtechnici en de vaste commissie van het Nationale Plan worden geaccepteerd en sowieso alarmerend werken. Weevers gaf aan dat er wel voor de bescherming van de cultuurlandschappen als geheel richtlijnen kunnen worden opgesteld, maar was de garantie dat het Staatsbosbeheer met zijn landschapsadviseurs tegenwoordig al bij iedere ruilverkaveling zou worden ingeschakeld voldoende?¹¹⁷

Cleyndert reageerde op oudjaarsdag 1943 ook met een brief van vier kantjes op Brouwer en indirect ook op Weevers. De actie voor behoud van de natuurlijke landschappen stond een gelijktijdige actie voor een juiste behandeling van de cultuurlandschappen niet in de weg. Alleen al het feit dat het cultuurlandschap kwalitatief en kwantitatief zo’n groot deel van het land uitmaakte (80%) zou tot actie nopen.

Als men bedacht dat *“volgens Ir. Mesu tenslotte ongeveer 1 miljoen ha. voor ruilverkaveling in aanmerking zal komen”* dan zou in de toekomst de helft van het cultuurlandschap *“aan ingrijpende veranderingen onderhevig zijn”*. Hij benadrukte dat *“onze actie voor natuurbescherming van den beginne af aan (...) niet alleen de bevordering van het wetenschappelijke belang van het juiste behoud van flora, fauna en bodem beoogt, doch tevens het behoud en zoo mogelijk verhooging van de schoonheid en dus van de hogere recreatie-waarde van natuur en landschap van ons land”*.¹¹⁸

Paradigmatische spraakverwarring

In deze discussie kunnen we twee beelden van de verhouding tussen cultuur en natuur herkennen. In deze groep natuurbeschermers komen ze beide voor. Die twee beelden zijn als twee verschillende paradigma’s. Ze zijn gekoppeld aan twee essentieel andere manieren om naar de wereld te kijken en leiden er ook toe dat men langs elkaar heen praat. De één verstaat iets heel anders onder de begrippen cultuur en natuur dan de ander. In de eerste is cultuur het complement van natuur. Dus hoe meer cultuur, hoe minder natuur. In die visie kan cultuur dus als de vijand van de natuur gezien worden en moet de natuur beschermd worden door de menselijke invloed te beperken of zelfs uit te bannen. Dat leidt hier tot het reserveren van delen van het land die voor ‘natuur’ zijn gereserveerd. Pragmatisch kon men resterrende natuurlijke elementen in de ruimte waar de cultuur de natuur verdrongen had ‘selecteren’ en reserveren als kleine natuurgebieden. Zo kon men in het cultuurlandschap toch als natuurbeschermer actief zijn. Deze zienswijze is te herkennen in de commentaren van Weevers en Brouwer. In de tweede visie is cultuur een afspiegeling van de activiteit van mensen in – of zelfs als deel van - de natuur. De natuur omvat die culturele activiteit en als mensen hun activiteiten goed afstemmen op de natuur kunnen ze een synthese bewerkstelligen die die natuur mooier, maar ook lelijker kan maken. Het cultuurlandschap is dan niet een resultaat van de strijd tussen cultuur en natuur. Voor Benthem, Gorter, Van Tienhoven en ook Cleyndert is het cultuurlandschap dus geen afgetakeld natuurlandschap, maar een synthese van de cultuur met de natuur. En dat kan zelfs een mooier landschap opleveren.

De eerste visie vormt in wezen de contramalan van cultuurtechnische benadering. In die visie bedreigt de natuur juist de cultuur. Het lijkt erop dat die benadering een puur materialistische benadering is, gericht op het ‘in cultuur brengen’ van natuur om zo het land winstgevend te maken. Dat is waar Thijsse waarschijnlijk op doelde met de term ‘gespuis’.¹¹⁹ Ook Thijsse liet op die kwalificatie een bespiegeling volgen waarin hij benadrukte dat ook het gespuis niet alleen materialistisch handelt, maar juist vanuit een diepere motivatie.¹²⁰ In feite speelt men echter dezelfde wedstrijd met dezelfde spelregels. En de natuurbeschermers

waren opgetogen dat ze in die strijd behoorlijk wat punten hadden gescoord met het vaststellen van de lijst van het Nationale Plan. De synthese-benadering ziet het spel heel anders, want men wil helemaal niet tegen de cultuur spelen, maar samen een nieuwe synthese bewerkstelligen die schoonheid oplevert. Daardoor werd *“het geluk van ons volk”* gediend, schrijft Cleyndert aan Brouwer, en *“dit is de hogere betekenis van onzen strijd voor de schoonheid van het landschapsbeeld”*.¹²¹

Haast is geboden. Cleyndert had onlangs nog een gesprek gehad met Ir. Staf van de Heidemaatschappij. Die gaf aan bij het opstellen van hun ‘agrarische bestemmingsplannen’ geen medewerking nodig te hebben van een *“bioloog, geoloog en landschapsarchitect”* zoals Cleyndert hem had aangeraden. Staf had aangegeven dat *“zij dan zelf maar met een ontwerp voor een landschapsplan van die gebieden”* moesten komen.¹²² Als de Contact-Commissie als federatie van de natuur- en landschapsbeschermingsbeweging dat niet zou doen, zou men geen of niet tijdig genoeg met haar belangen rekening houden. Daarom roept hij Brouwer en Weevers op om in *“loyale samenwerking”* en niet in verdeeldheid mee te werken aan de bescherming van het cultuurlandschap.¹²³

Ook Thijsse had hem gezegd dat juist de Contact-Commissie *“zelf tijdig tot nieuwe activiteit”* moest komen en *“dat dus nu, direct, zoo spoedig mogelijk!”*.¹²⁴

2.1 Pionieren met landschapsplannen en landschapstypologie

“Je moet toch als je eens gelegenheid hebt, bij ons in die plannen- en kaartenfabriek komen kijken”, schrijft Benthem op 16 december 1948 aan ‘bondgenoot’ Gorter.¹ Het is een persoonlijke brief, maar Gorter heeft hem wel laten overtypen en archiveren, zij het met de vermelding *‘vertrouwelijk’*.² Voor ons onderzoek is dit inzicht in de dan al vijf en een half jaar durende gedachtewisseling tussen beiden belangrijk. We trachten immers te doorgronden hoe hij dacht en werkte aan landschapsplannen.³ De briefwisseling tussen hem en Gorter is in de archieven van de Contact-Commissie voor een groot deel bewaard gebleven.⁴ Daaruit blijkt dat Benthem’s plannen- en kaartenfabriek een vervulling was van zijn *“lang gekoesterd ideaal”* van een Rijksdienst voor de landschapsverzorging – die náást de cultuurtechnische instanties zou functioneren.⁵

Hij wilde vanuit een samenhangende visie op het Nederlandse cultuurlandschap landschapsplannen ontwerpen als aanvulling op - of nuancering van - al die ruilverkavelingen en andere plannen van overheden en waterschappen. De krant van die dag meldde dat er in oktober weer een bouwrecord was bereikt met 3600 nieuwe woningen, waarmee de regering op koers lag om het doel van 30.000 nieuwe woningen in 1948 te realiseren.⁶ *“Ze brullen werkelijk om land en niets lijkt meer veilig voor de toekomst,”*⁷ schrijft Benthem aan Gorter. De wederopbouwmachine lag op koers om rond 1955 het woningtekort weg te werken. Ook het wegennet werd gemoderniseerd en ruilverkavelingen kwamen in heel het land in een stroomversnelling.

Gorter was in de werkgroep steeds met Benthem en Cleyndert voor een opbouwende - als uitbreiding van de tot dan toe gebruikelijke behoudende - reactie op het *“enorme program van de cultuurtechniek”* blijven pleiten.⁸ Dat was volgens hen de manier om de karakteristieken van het historische landschap te bewaren, namelijk door deze onderdeel te maken van de transformatie van het landschap. Het landschapsplan diende een creatieve vertaling van die karakteristieken in het nieuwe landschap vorm te geven. Zo kon het oude en het nieuwe een nieuwe synthese opleveren. Gorter zal op afstand gevolgd hebben hoe Benthem zijn ideaal van een Rijksdienst binnen het Staatsbosbeheer verwerkelijkte. Benthem vertelde in zijn brief van eind 1948 dat hij, binnen de afdeling van Overdijkink, zelf inmiddels *“3 tekenaars en 3 man buitenpersoneel”* aan het werk had *“ten behoeve van de landschapsplanning voor ruilverkavelingen, gemeenten, waterschappen, erfbeplantingen en nu sinds kort ook voor landschapsplannen in streekverband voor de P.P.D., Domeinen e.d.”*. En dan had hij in Goes nog drie man aan het werk voor het vele werk dat alleen al in Zeeland verricht moest worden.⁹ Het ging echter niet allemaal vanzelf. *“Bijna dagelijks zit je in mijn positie voor hete vuren.”* Steeds weer moest hij *“pleiten, vaak uren lang, voor het behoud van het landschap”* en dat *“voor mensen (ook intellectueelen) die (...) vaak een ontstellend onbegrip voor deze dingen aan de dag leggen”*. Het was om moedeloos van te worden, maar hij

kreeg weer moed als hij dacht aan *“de grote hoeveelheden bomen en struiken die er dit winterseizoen door onze plannen in de grond gaan”*.¹⁰

Sinds die zomer was de tuinarchitect Harry de Vroome bij de Afdeling Landschapsverzorging werkzaam.¹¹ Benthem schakelde hem meteen in bij het ontwerpen van vele landschapsplannen voor ruilverkavelingen.¹² Nico de Jonge en Anton Kipp waren zojuist overgeplaatst om de afdeling te versterken.¹³⁻¹⁴ Benthem maakte zelf in 1948, maar ook daarna, nog steeds landschapsplannen. Het Brabantse zandlandschap bleef zijn werkgebied, maar ook een reeks ruilverkavelingen in een baan van Limburg over de Gelderse Vallei naar Noord-Holland. Hij schrijft Gorter in december 1948 dat hij *“zojuist”* gereed is *“met een groot landschapsplan voor die eens zo geruchtmakende en thans reeds lang gereedgekomen ruilverkaveling Veenendaal in de Gelderse Vallei. Met het planten van de bomen zijn ze thans volop aan de gang”*.¹⁵ Hij hoopte dat de activiteit van de afdeling uitgebreid zou worden met het opstellen van *landschapsstreekplannen*. Daar waren ze al mee begonnen, ook al zou alleen al het werk voor de enorme toename van ruilverkavelingen voor grote problemen zorgen. Hij meldt Gorter - omdat die daar *“ook nog bemoeienis mee”* had gehad - dat ze ook landschapsplannen maakten voor de Brabantse heideontginningen.¹⁶

Hij schreef de brief aan Gorter op een donderdag, waarschijnlijk 's avonds vanaf zijn huisadres Prof. Hugo de Vrieslaan 62.¹⁷ Dit was een huis in de Utrechtse wijk Tuindorp die in het begin van de dertiger jaren tussen de stad Utrecht en fort Blauwkapel werd gebouwd. In het stratenpatroon is de oude slagenverkaveling van de polder nog te herkennen. Dat zal Benthem deugd hebben gedaan, net als het feit dat de volgende straat in die verkaveling genoemd was naar Jacques P. Thijsse.¹⁸ Het is een ruim huis. Zal hij ook een werkkamer hebben ingericht? Dan stond daar vast - naast het bureau waaraan hij zijn brieven schreef - zijn eigen tekentafel. Wellicht gebruikte hij die al vanaf zijn studietijd, later tijdens de periode van 1937 tot eind 1943 als tekenaar bij het Kadaster en tijdens de oorlog in Den Bosch waar hij in het laatste oorlogsjaar noodgedwongen vanuit huis kantoor hield.¹⁹ Dezelfde tekentafel die hij terugvond tussen het puin in zijn huis in Den Bosch na het bombardement in oktober 1944 en waarop hij, na het opruimen, het landschapsplan Broekzijde (Moergestel II) opnieuw tekende.²⁰

Hij zal op 16 december 1948 zoals gewoonlijk op de fiets op en neer naar het kantoor van Landschapsverzorging aan de Maliestraat 9 zijn gereden. Dat gebouw was een dependance van het hoofdkantoor van Staatsbosbeheer dat een paar honderd meter verderop in Villa Het Hoogeland aan de Museumlaan was gevestigd. In het pand aan de Maliestraat zat ook de afdeling *Natuurbescherming en Landschap* van Van der Kloot.

Twee delen van de beemdgebieden zijn met roze contouren aangegeven. In de legenda staat als aanduiding: "Gebieden waarbinnen het op beperkte schaal aanbrengen van hier en daar eenige grensbeplantingen met bomen of struiken wenschelijk wordt geacht".

Door de randen van de akkers met de bestaande steilranden op het landschapsplan te beplanten is getracht om die steilranden als onderdeel van de beplanting te behouden.

Populierenbosjes zijn als te handhaven aangegeven. Bestaande erfbeplantingen en andere bestaande beplantingen zijn op het landschapsplan aangegeven en vaak opgenomen in het beplantingsplan.

Fragment van de Eerste Nederlandse Bosstatistiek waarop aangegeven de beplantingen die rond 1940 in omgeving van Lieshout en Beek en Donk stonden. In lichtbruin zijn populieren aangegeven en in blauw eiken. De donkerbruine vlakken duiden hoogveen aan.

Wat werd behouden als deel van het nieuwe?

Het verschil tussen dorp, beemd, akker en veld werd als basis genomen voor het landschapsplan. Te sparen landschapselementen zijn op het landschapsplan aangegeven. Wegen met aanwezige boom- en struikbeplanting zijn aangegeven, waarschijnlijk ook met als doel om deze te behouden.

De eikenbosjes van de Bosstatistiek (zie onder) staan niet meer op het landschapsplan van 1946. Zouden die in de oorlog zijn gekapt? En de eiken langs de weg naar Eindhoven zijn ook niet aangegeven. Zouden die gesneuveld zijn door de nieuwe tracering van de weg?

Architectonische analyse van de compositie

Nadat hiervoor ingegaan is op de beweegredenen van Benthem om tot het maken van landschapsplannen over te gaan, worden in deze paragraaf de compositie van de landschapsplannen zelf geanalyseerd. Daartoe wordt de in het onderzoeksmodel opgenomen benadering van Steenbergens c.s. toegepast. Daarbij wordt een landschapsplan gezien als een landschapsarchitectonische compositie die te ontleden is in transformatie-aspecten, compositie-elementen en een compositie-schema.

Transformatie-aspecten

Hierbij gaat het er om welke onderdelen van het landschap van vóór de ruilverkaveling werden 'meegenomen' in de compositie van het nieuwe landschap. Welke aspecten van het oude landschap werden zo deel van het transformerende landschap? Bij het vergelijken van de kaart van het landschapsplan met de geologische en geomorfologische kaart, de hoogtekaart en de bodemkaart blijkt een directe relatie daartussen. De daarop te onderscheiden indeling in lageregelegen beemden en de enkeerdgronden op de hogere delen van het plangebied is één op één vertaald in de landschapsplannen. Deze indeling sluit aan bij de landschappelijke eenheden die op de historische kaarten zijn te onderscheiden: dorpslinten, akkercomplexen, beemden en velden. Zo werden deze aspecten van het oude landschap getransformeerd naar het nieuwe landschap.

De bestaande weg- en erfbeplantingen zijn op het landschapsplan opgenomen en werden zo onderdeel van het landschapsplan. Zo bleef ook een groot deel van de bestaande beplanting in de dorpen gehandhaafd in de transformatie. De relatie tussen de hoofdopzet van het landschapsplan, de geomorfologie en de wijze waarop mensen daarop in de loop der tijd hebben ingespeeld, blijkt in deze groep landschapsplannen duidelijk. Het onderscheid tussen akkers, beemden en velden is bepalend, waarbij op de overgang van akker naar de velden en beemden een krans van boerderijen met bestaande erfbeplantingen zich manifesteerde. Vaak zijn bestaande bosjes als te handhaven op het landschapsplan opgenomen. Op het landschapsplan voor De Scheeken (R010) zijn de te handhaven bos- en natuurgebieden een stuk groter en beeldbepalender. Dit landschapsplan bestaat voor het grootste deel uit het beschermen en versterken van het besloten beemd karakter. Alleen de overgang naar de dorpen Liempde en Vleut heeft een afwijkende behandeling.

Op de andere landschapsplannen staan vergelijkbare zones aangegeven waarbinnen het behoud en het aanbrengen van kavelgrensbeplantingen gewenst was. Deze zones zijn met een brede lijn op de kaart omrand. Soms werd een roze, soms een gele lijn gebruikt.⁵³ In andere vroege plannen in andere delen van Nederland komt een dergelijke gele omranding vaker terug. Tot in de zestiger jaren is op die manier getracht het behoud en de aanplant van dergelijke landschapselementen te stimuleren, met wisselend succes. Het betreft particuliere eigendommen van boeren die die beplantingen liever kwijt dan rijk waren. Op het plan voor De Scheeken staan ook andere met oranje omrande gebieden aangegeven. Dit zijn waarschijnlijk de op voorspraak van de Natuurwetenschappelijke Commissie (NWC) te handhaven natuurwetenschappelijk belangrijke terreinen.

In het landschapsplan (boven) is de ordening van de bodemkaart (onder) en die van historische beplantingspatronen zoals die aangegeven op de topografische kaart van rond 1930 (midden) terug te vinden. Die ordening is te herkennen in de Transformatie-aspecten die in de architectonische compositie zijn meegenomen.

Donker en licht

Ook in 1949 waren Benthem en De Vroome op excursie bij Rossum en Lemselo. De ruilverkaveling was toen nog in voorbereiding. Het landschap zag er nog vooroorlogs uit. Bij bestudering van de topografische kaarten blijkt dat de velden in de dertiger jaren al deels waren ontgonnen. Er liepen enkele rechte zandwegen over de heide van oost naar west aan beide kanten van de beek. Op 20 mei hebben Benthem en De Vroome het bestuur van de voorlopige Natuurbeschermingsraad in het plangebied rondgeleid samen met vertegenwoordigers van de landbouw en Staatsbosbeheer. Namens Staatsbosbeheer namen directeur Van Steijn en Overdijkink deel.

Directeur van de Cultuurtechnische Dienst Mesu was er bij en cultuurconsulent Bakker. Ook was er Engelbertink die als KVP-Statelid opkwam voor de belangen van de kleine Twentse boeren die grond nodig hadden om een volwaardig bedrijf te kunnen voeren. Gorter schrijft dat deze bijeenkomst bedoeld was om te voorkomen dat een aantal belangrijke natuurterreinen in dit *“meest kwetsbare deel van Twente”* zouden worden ontgonnen.¹¹⁵

Op de foto die Gorter van die bijeenkomst maakte staan Van der Goes van Naters, Westhoff, Bakker en Engelbertink links en in het midden staan natuurlijk de voorzitter van de Natuurbeschermingsraad Van Sonsbeeck en Mesu en Van Steijn als directeuren. Rechts van Van Steijn staan zijn medewerkers Overdijkink,

Benthem, De Vroome, De Hoogh en De Voogd. Die laatste twee waren tevens lid van de raad. Ondanks de schijnbare overmacht van natuurbeschermers op de foto leverde de bijeenkomst een compromis op dat volgens Gorter *“de sporen droeg van de machteloosheid van de natuurbescherming”*.¹¹⁶ Er konden enkele terreinen deels gespaard worden, maar de vochtige heidegebieden op het Rossumerveld en het Agelerveld zouden worden ontgonnen.

De Vroome had toen vast al een eerste versie van het landschapsplan gereed.¹¹⁷ Dus zal hij het gebied op zijn duimpje hebben gekend, omdat hij er de maanden daarvoor - in het veld rondlopend - al aan het landschapsplan zou hebben gewerkt. Hij zal het ook uitgebreid met

Benthem hebben besproken en zij zouden dan tijdens de excursie de tekening van het landschapsplan hebben uitgerold en hebben toegelicht waar ze de nieuwe singels in het Weerseloër, Rossumer- en Agelerveld hadden gedacht. Overdijkink en Van Steijn zouden zich als bosbouwers wel een voorstelling hebben kunnen maken van het landschap dat op het landschapsplan werd voorgesteld. Het is de vraag of ook de anderen zich in 1949 al dit nieuwe Twentse landschap konden of wilden voorstellen. De landbouwvertegenwoordigers zullen - ook toen al - aan hun rigide onderhandelingspositie hebben vastgehouden. De natuurbeschermers zullen vooral aandacht hebben gehad voor de bestaande natuurterreinen. Ook Westhoff zal zich gerealiseerd hebben

dat de flora, die hij in de jaren daarvoor in Twente had onderzocht, met de ruilverkaveling zou verdwijnen.¹¹⁸ Zou hij echter ook het voorstellingsvermogen en de aandacht hebben gehad om het ontwerp van De Vroome, de jongeman met wie hij een jaar eerder nog een kantoorkamer deelde, te kunnen doorgronden? En Gorter, zou hij toen al de belofte van Benthem's kaartenfabriek hebben kunnen inschatten? We vonden nog twee foto's van deze excursie. Op één ervan staat een veldje met veenpluis dat daar veel op die venige heide zal hebben gestaan

Op de tweede foto staat het hele gezelschap nog een keer op een rijtje. Hij is een paar minuten later genomen, maar Van Sonsbeeck en De Hoogh staan er niet meer bij. Nam één van die twee deze tweede foto?

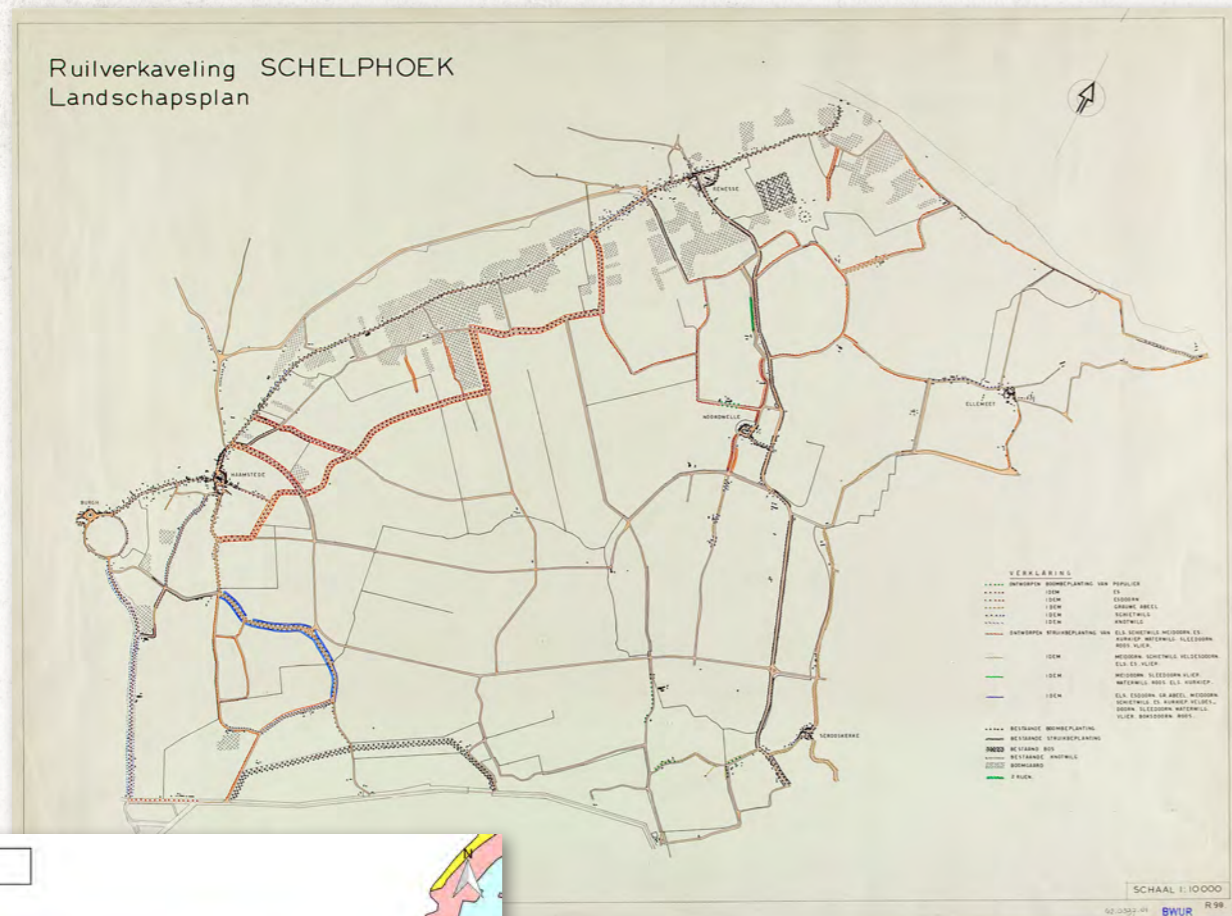
Gorter staat er nu ook op, helemaal rechts heel bescheiden glimlachend. Was hij toen al bezorgd over de uitkomst van deze dag? Benthem en De Vroome stonden breed lachend op de andere groepsfoto, zo te zien om een grap van De Voogd. Op de tweede foto kijken ze serieus naar de fotograaf. Het verschil tussen de beide groepsfoto's is wellicht tekenend voor de dubbele gevoelens bij de natuurvrienden, zeker bij Benthem en De Vroome. Realiseerden zij zich met een brok in de keel dat deze velden met veenpluis zouden verdwijnen, maar konden zij toch enthousiast worden over het landschapsplan dat zij voor het nieuwe landschap bedachten?

Op 20 mei 1949 maakte Gorter bovenstaande foto met van links naar rechts: Van der Goes van Naters, Bakker, Westhoff, Engelbertink, Van Sonsbeeck, Mesu, Van Steijn, Overdijkink, De Voogd, Benthem, De Hoogh en De Vroome. Foto: International Institute for Social History, Amsterdam.

Op 20 mei 1949 maakte De Hoogh of Van Sonsbeeck vervolgens bovenstaande foto met van links naar rechts: Gorter, Van der Goes van Naters, Bakker, Westhoff, Engelbertink, Mesu, Van Steijn, Overdijkink, De Voogd, Benthem en De Vroome. Foto: International Institute for Social History, Amsterdam.

Bodem als basis

Bodemkaart van ruilverkavelingsgebied Schelphoek op Schouwen, naast het landschapsplan. Het bodemkundige verschil tussen binnenduinrand en groene zeekleigronden in de polder is structurerend voor het landschapsplan, vergelijkbaar met het Reconstructieplan voor Walcheren. Bron: Staatsbosbeheer-collectie, WUR Library, Special Collections.

Architectonische analyse van compositie

Transformatie-aspecten

Wat bepaalt de karakteristiek van de verschillende polderlandschappen? De Zeeuwse oudlandpolders Walcheren en Schouwen, maar ook die in Zuid-Beveland, worden gekenmerkt door het verschil tussen de kreekkruggen en de poelgronden. Op dat verschil is in navolging van het plan voor Walcheren voortgebouwd door de kreekkruggen met beplanting te verdichten en de poelgronden juist boombeplanting achterwege te laten.¹⁸⁰ In het geval van Walcheren en Schouwen loopt het landschap van de ruilverkaveling ook over in de binnenduinrand. Op het plan voor Schelphoek (het westen van Schouwen) staan in die binnenduinrand de bestaande boomgaarden, een bos, de bestaande bomen en struiken aangegeven, kennelijk om deze te behouden.

Voor de nieuwlandpolders in het zuidwesten zijn het de dijken en de relictten van dijkdoorbraken (wielen en krekken) die de karakteristiek bepalen. In de transformatie van het landschap werden de oude dijken meegenomen in de compositie van het nieuwe landschap. In Kromgat vormden de krekken de hoofdstructuur van het landschapsplan. Na Kromgat lijkt het echter of de kreekresten in het Zeeuws-Brabantse zeekleigebied minder belangrijk werden in de landschapsplannen. In het noorden van het land waren dergelijke krekken minder frequent ontstaan. Daar zijn wel de slingerende waterlopen nadrukkelijker in het landschap aanwezig en in het landschapsplan visueel-ruimtelijk verduidelijkt. In het landschapsplan voor Bellingwolde is speciale aandacht voor de beplanting rond vesting Oudeschans en in Kromgat rond het kasteel bij Oosterhout.

Compositie-elementen

Oudland en binnenduinrand

Op het landschapsplan voor Schelphoek is het contrast tussen de binnenduinrand tegenover de open polder nog sterker aangezet dan in het plan voor Walcheren. In de polder vormen de onbeplante wegen en de bestaande beplante dijken de compositie-elementen. In de binnenduinrand en op de kreekkruggen zijn het eenzijdig of tweezijdig met struweel beplante wegen, oftewel met Zeeuwse hagen

Soms zijn deze Zeeuwse hagen gecombineerd met een boombeplanting (eenzijdig of tweezijdig). Langs kleinere weggetjes zijn soms knotwilgen of grauwe abeel voorgesteld. Op het landschapsplan voor Walcheren staan ook nieuwe bossen bij landgoederen in de binnenduinrand aangegeven, maar ook elders in de deze zone zijn nieuwe bossen gedacht. Daarbij werd voorgesorteerd op te verwachten recreatieve ontwikkelingen. Op Schelphoek staan deze bossen niet.

Nieuwlandpolders:

In de nieuwlandpolders zijn de volgende compositie-elementen toegepast:

Boomdijken en onbeplante polderwegen

De dijken met beplantingen vormen een contrast met de open polderwegen.

Erfbeplantingen

In alle streken zijn de erfbeplantingen als eilanden van groen in de openheid als compositie-element gebruikt. De verscheidenheid aan erfbeplantingen in de polders verdienen een eigen ontwerpstudie.

Kreekbeplantingen

In Kromgat is ervoor gekozen om de krekken met stevige beplantingen te accentueren.

Compositie-schema

Het compositie-schema voor de ruilverkavelingen met oudland bestaat uit het contrast tussen:

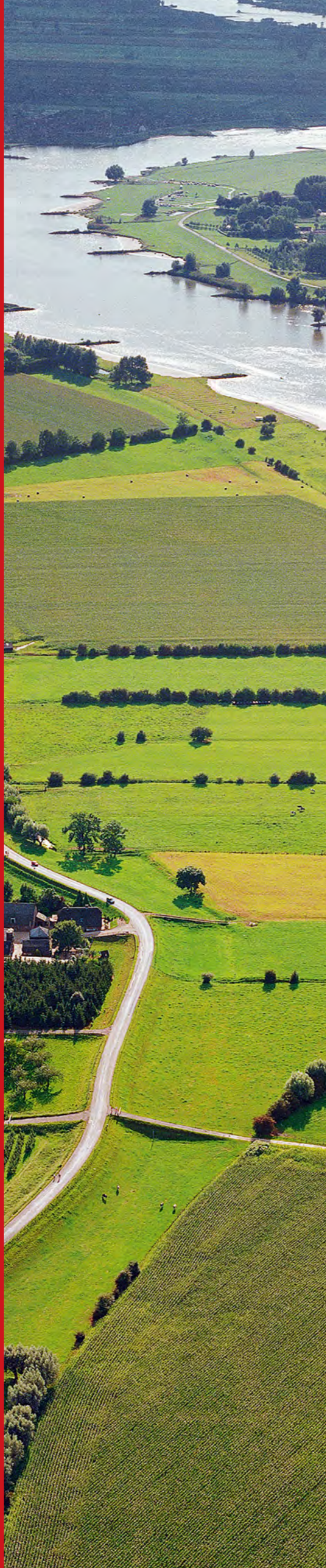
- Besloten kreekkruggen en soms een besloten binnenduinrand met een aaneenschakeling van bossen en kleine ruimtes tussen met struiken beplante wegen.
- een open polder met een ruimte van meer dan 3 kilometer doorsnede.

In de vroege landschapsplannen voor de jonge zeekleipolders in het zuid-westen zijn twee essentieel verschillende compositie-schema's te ontwaren.

- In Kromgat zagen we beslotenheid bij de historisch bewoonde plekken en langs de krekken. Daartussen grote open ruimtes van bijna 2 kilometer breed en lang. Dijken die niet langs een kreek liggen blijven onbeplant.
- In de andere ruilverkavelingen is er in het landschapsplan gekozen voor het aanbrengen van beplantingen op de dijken. Die zorgen voor een aaneenschakeling van polderruimtes, waarin de erven zich als 'kleine eilanden van groen' afsteken. De polderruimtes hebben vele vormen: alles tussen lange smalle polders van enkele kilometers lang en minder dan een kilometer breed. Soms ook eivormig met een lengte van 5 en een breedte van 3 kilometer. De Zak van Zuid-Beveland is een voorbeeld waarbij de vele polders vaak kleiner dan enkele honderden meters breed zijn.

3

Taferelen in één landschap

KIEM FABRIEK TAFERELN

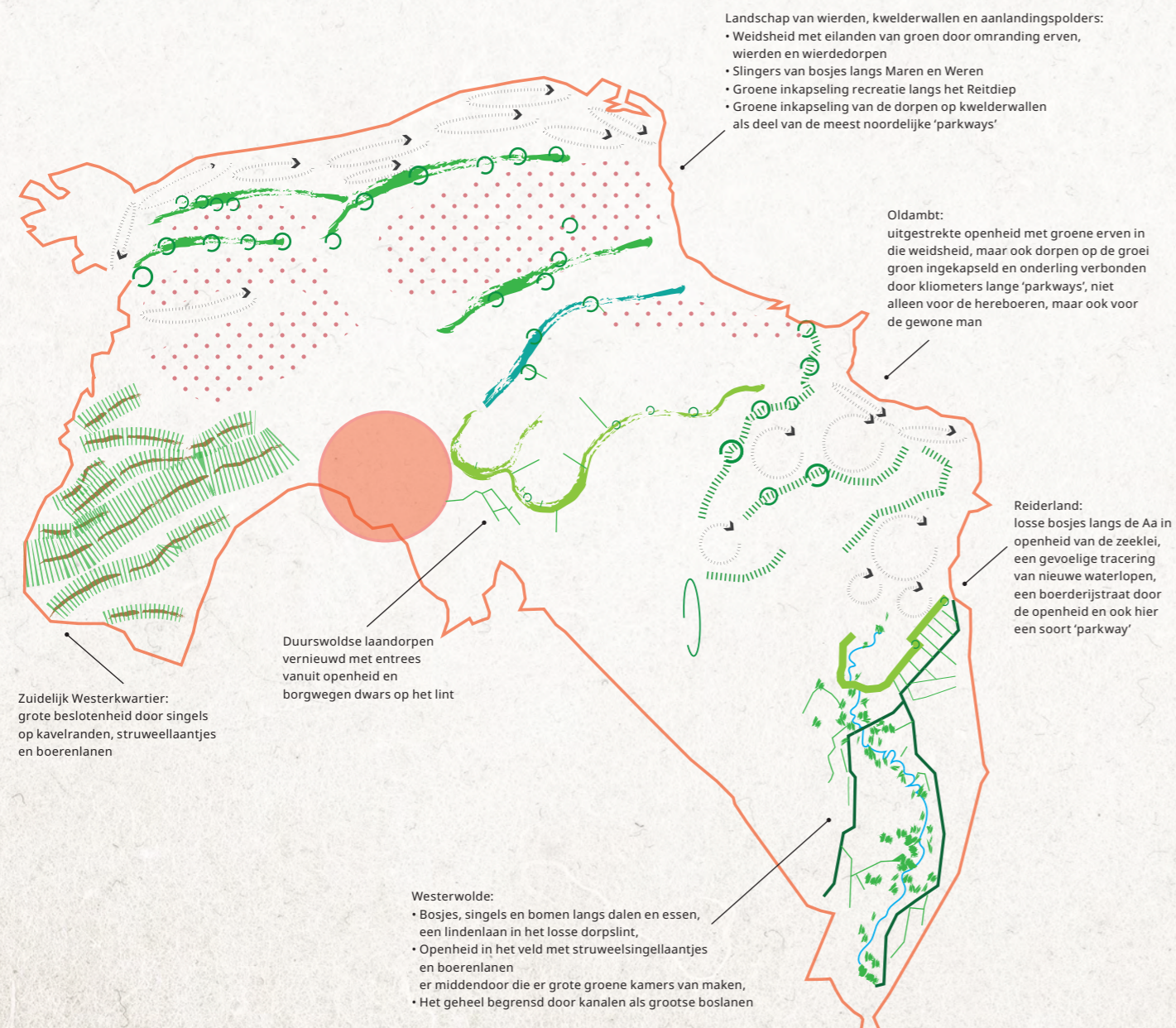
Nog aanwezige elementen uit landschapsplannen van Groningse ruilverkavelingen

In de provincie Groningen heeft de reeks ruilverkavelingen zo een aantal gebiedseigen parkwegen opgeleverd. Die bepalen tegenwoordig onopvallend de leefomgeving van veel Groningers. Ze verschillen wel in uitwerking voor de verschillende landschapstypen. Vanouds hadden de herenboeren hun slingertuinen. De ruilverkavelingen leverden - in de geest van de sociaal-democratische samenleving van de Wederopbouw - slingerende parken voor de gewone man op. Op onderstaande kaart is een overzicht en

ordering gegeven van de vele elementen in het huidige Groningse landschap die het resultaat zijn van de landschapsplannen bij de ruilverkavelingen. Wat kunnen we tegenwoordig met deze landschappen van de ruilverkaveling? Wat kunnen we leren van de ontwerpbenedering van die pioniers en hoe bouwen we verder aan het landschap dat hun werk heeft opgeleverd?

De discussie naar aanleiding van dit onderzoek moet niet alleen gaan over wat bomen en struiken.

Als voorziet gaf ik de provincie mee dat het in wezen gaat het om een afspiegeling van de tijd van de Wederopbouw na de oorlog. Het gemoderniseerde landschap van de ruilverkaveling leverde niet alleen een bruikbaar landschap voor de boeren op, maar ook voor de moderne samenleving van 'burgers en buitenlui' in de dorpen! De positieve, vooruitstrevende, opbouwende en holistische benadering van de ontwerpers van toen klinkt nu helder door in ons actuele cultuurlandschap.

Verschillende typen parkwegen die in het kader van de Groningse ruilverkavelingen zijn ontworpen en gerealiseerd.

Conclusie, Gronings tafereel als geheel

Als we de verschillende delen van het Groningse tafereel in samenhang bezien dan valt op dat er per regio of landschapstype één ontwerpconcept in de serie landschapsplannen te herkennen is en dat is ook voor 90% nog letterlijk in het actuele landschap waar te nemen, zowel op lokale als op regionale schaal. Dit vocabularium voor landschapsplannen bleek veelal tot op detailniveau uitgewerkt en uitgevoerd. Er is bijvoorbeeld veel aandacht besteed aan het aanplanten van bomen en struweel om een entree van een dorp heel precies vorm te geven.

Basis van de landschapsarchitectonische compositie die met de beplantingen in de landschapsplannen is ontworpen, is steeds het contrast tussen openheid en beslotenheid. Dit werkt in verschillende delen van het landschap anders uit en is consequent toegepast. Het vocabularium werd verder verfijnd.

Ruilverkavelingen in vergelijkbare landschappen kregen een vergelijkbare aanpak. Het lijkt alsof het ontwerp doorloopt over de grenzen van de ruilverkavelingen heen. De composities van tafereelen zijn op het niveau van de wandelaar verder uitgewerkt met het thema binnen-buiten.

Daarbij werd voortgebouwd op de aanpak die we in de expeditie naar het terpenlandschap analyseerden. We zagen dat die aanpak voor het eerst werd toegepast in het landschapsplan voor Balmahuizen. Op het niveau van de fietser zijn de randen van de open ruimtes steeds met beplantingen - of landschapselementen zoals dijken - afgezoomd. Daarom is er veel aandacht voor dorpsranden, erfbeplantingen en de omzoming, inkapseling en uitkapseling van elementen in de open ruimte en aan de randen ervan. Grootchalige of stedelijke stenige elementen komen daardoor nooit 'koud' in het landschap te liggen en het grote verhaal van de historische - primordiale - opbouw van het cultuurlandschap blijft in grote lijnen leesbaar.

Boerderijen met erfbeplanting als eilanden in lage mist bij Usquert.

In ruilverkaveling Meidijk werd voortgebouwd op het landschapsplan voor ruilverkaveling Brakel van twee decennia eerder. Op de overgang van oeverwal naar kom werd een strook struweel langs een pad en waterloop gelegd. Verstedelijking en kassencomplexen worden zo in het landschap ingepast. Dit is een voorbeeld voor actuele uitdagingen waarbij combinaties van klimaatadaptatie, biodiversiteit en recreatie worden ontwikkeld.

Conclusie, het tafereel als geheel

Overzien we het gehele tafereel van het centrale rivierenlandschap dan blijken er weliswaar vier perioden te onderscheiden, maar samen hebben de 24 landschapsplannen toch een samenhangend vocabularium opgeleverd. Daarin is voor het Brabantse en Gelderse deel wel een eigen concept uitgewerkt. Maar het Brabantse riviereengebied is ook anders van karakter dan het Gelderse. In het vocabularium op het niveau van de motorrijder verbeelden ze ieder een ander primordiaal cultuurlandschap

In het Brabantse staat de vroeger moerassige overgang van het zand in het zuiden naar de grote delta in het noord-westen centraal. De weidsheid van de - vanouds - onbewoonde komgebieden staat in groot contrast met de verdichte randen van oeverwallen en - vooral - het Brabantse zand.

Het Gelderse deel is puur een stromenland, aan het eind van het stroomgebied van de grote rivieren vanuit de bergen naar de zee. De eerste ordening door mensen in dit landschap vond langs de stromen plaats. In het Gelderse is dat uitgedrukt in een schakeling van langgerekte ruimtes van oost naar west. Daarbij zijn de ruimtes dichter bij de dorpen smaller en midden in de kom juist kilometers breed en met lange populierenrijen zwierend naar het westen met de stromen mee. Verspreid liggen er in dat lange landschap kleinere slim geplaatste bosjes, zoals vroeger de eendekooien en grienden, die er voor zorgen dat de grootschaligheid van bebouwingsconcentraties de visueel-ruimtelijke compositie van dit landschap niet gaat overheersen.

Zou dit concept ook in deze tijd uitkomst kunnen bieden? Maken we met dit vocabularium nieuwe tafereel-composities die de nieuwe bedrijvigheid inkapselen, of geven we grote delen van het rivierenlandschap over aan de verdozing? Moet dan echt alles op alles gaan lijken?